

**ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՆՈՒՆ + ՄԻԱԴԻՄԻ ԲԱՅԱԶԵՎ -
ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԱՐՏԱՀԱՅՏՎՈՂ ԱՆԿԱԽ
ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ***

DOI: 10.54412/2738277X-2021.1-28

Խաչատրյան Գուրգեն

բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական
համալսարան. gxachatryan@yahoo.com

Բանալի բառեր. միջին հայերեն, միադիմի միակազմ նախադասություն, եղանակավորիչ բառ, միադիմի բայաձև, անորոշ դերբայ, շարադասություն:

Նախաբան

Բայական միադիմի միակազմ է համարվում այն նախադասությունը, որի գերադաս անդամն արտահայտվում է կա՛մ դիմասահմանափակ բայի միադիմի ձևով, կա՛մ էլ անդիմասահմանափակ բայի եզակի թվի 3-րդ դեմքով (երբեմն՝ վերջինիս մասնակցությամբ), որը գործածվում է որպես միադիմի բայաձև¹: Օրինակ՝ Չեղեգն ես ի ձեռդ առեր, Հանե՛ զինքն, ի դուրս ձգե, *Չլինի* որ ձեռքդ խայթե (630)²: Հունան ասե, թե զփոքր տղաքն ի ձմռան աուրքն ի

* Ներկայացվել է 20.07.2021, գրախոսվել՝ 21.09.2021:

¹ Միադիմի միակազմ նախադասությունները համարելով անենթակա նախադասությունների երկու տեսակներից մեկը՝ Գ. Ջահուկյանը դրանք անվանում է «վիճակա-եղանակային»՝ նշելով, որ դրանցում արձանագրվում կամ գնահատվում է որևէ անմիջական իրավիճակ կամ հոգեվիճակ որպես իրական ենթակա (*Ցրտում է, Ցուրտ է, Լավ է, Հիանալի է, Հարկավոր է գնալ*) (Գ. Ջահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Ե., 1974, էջ 396):

² «Հայրեններ» աշխատությունից (աշխատասիրությամբ Ա. Շ. Մնացականյանի, Ե., 1995) քաղված նյութը բերում ենք փակագծերում՝ նշելով համապատասխան էջը:

մրգէ *արգիլել կու պիտի* (ԱՍՕԲ): *զի սաստիկ քամի էր* (ՍԼ) և այլն:

Ըստ խոսքի մեջ գործածության՝ միադիմի միակազմ նախադասությունները երկու տեսակ են՝ անկախ և զուգորդվող:

1. *Անկախ* են այն միադիմի միակազմ նախադասությունները, որոնք խոսքի շղթայում հանդես են գալիս իբրև ինքնուրույն հաղորդակցական միավորներ, սակայն անհրաժեշտության դեպքում կարող են գործածվել նաև բարդ կառույցների մեջ՝ բարդ ստորադասականների կազմում գրավելով քերականորեն գերադաս կամ ստորադաս, իսկ բարդ համադասականների կազմում՝ համագորդիր³, ինչպես Սրտիկս ալ ի յիս ասաց, Թէ անոր թարկն պիտի տալ (156): Յուցանէ օրինակս այս, թէ պարտ է մեծարել եւ դարմանել զծնօղս եւ հնազանդիլ (ԱՍՕԲ): Վայ է ինձ (ՎԱԱ) և այլն:

2. *Զուգորդվող* են այն միադիմի միակազմ նախադասությունները, որոնք խոսքի շղթայում հանդես են գալիս միայն բարդ ստորադասական կառույցների կազմում՝ գրավելով գերադաս դիրք և պահանջելով մի երկրորդական նախադասություն, որը կատարում է ենթակայի շարահյուսական գործառույթ⁴, ինչպես՝ Եւ թէ լինի որ ի յականջնցաւ լինայ՝ քիչ մի յեսմէկի ձէթ յականջն կաթեցուր (ԱՍՕԲ): Ասացած է, թէ կու պիտի, որ գինին ամիսն Ա տարպայ կամ Բ տարպայ խմէ (ԱՍՕԲ) և այլն:

Միջին հայերենի միակազմ նախադասություններն ուսումնասիրել է Պ. Վարդապետյանը, սակայն լեզվաբանի առաջադիր խնդիրը եղել է ոչ թե միջին հայերենի միակազմ նախադասությունների առանձնակի քննությունը, այլ գրական հայերենի հիշյալ շրջանի շարահյուսական համակարգում այդ նախադասությունները ընդհանուր գծերով ներկայացնել: Պ. Վարդապետյանը միջին հայերենի միակազմ նախադասությունները դասակարգել է, ինչպես ինքն է նշում, հայ լեզվաբանների կողմից միակազմ նախա-

³ Գ. Խաչատրյան, *Գրաբարի միակազմ նախադասությունները*, Ե., 2002, էջ 20-21:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 21-22:

դասությունների դասակարգման երկու սկզբունքների զուգակցմամբ: Հենց դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ խնդրո առարկա *պարտ է* և նման միադիմի բայերով ու անորոշ դերբայի համադրությամբ կազմված նախադասությունները («Պարտ է գայսպիսոյս արիւնն հեղել») նա համարել է անորոշ-դիմավոր⁵:

Անուն+միադիմի բայաձև–անորոշ դերբայ կապակցությամբ արտահայտվող նախադասությունները մենք քննում ենք ոչ թե դիմավոր, այլ միադիմի բայերի կամ վերջիններիս մասնակցությամբ կազմվող միակազմ նախադասությունների շարքում:

Բայական միադիմի միակազմ նախադասությունները բնորոշ են գրական հայերենի բոլոր շրջաններին: Մասնավորապես միջին հայերենում թե՛ անկախ, թե՛ զուգորդվող միակազմ նախադասություններն աչքի են ընկնում արտահայտության և բովանդակության պլանների բազմազանությամբ: Այս կարգի նախադասությունների գերադաս անդամն արտահայտվում է չեզոք կամ կրավորական սեռի բայաձևերով կամ նրանց մասնակցությամբ:

Չեզոք սեռի միադիմի բայաձևերով կամ նրանց մասնակցությամբ արտահայտվող անկախ միակազմ նախադասությունները միատարր չեն նաև բովանդակության պլանում. նրանց միջոցով նկարագրվում են բնությանը, օդերևույթին, ժամանակին, մարդկանց առնչվող գործընթացներ, վիճակներ, պահեր, եղանակավորված և առանց եղանակավորման անդամ գործողություններ և այլն:

Անկախ և զուգորդվող միադիմի միակազմ նախադասությունները միջին հայերենում ունեն գերադաս անդամի՝ մեկ տասնյակից ավել արտահայտության միջոց: Ստորև նկարագրական և համեմատական մեթոդների կիրառմամբ կանդրադառնանք այն անկախ միակազմ նախադասություններին, որոնց գերադաս ան-

⁵ Համաձայն այդ սկզբունքներից մեկի՝ Պ. Վարդապետյանը միակազմ նախադասությունները բաժանում է 2 հիմնական խմբի՝ նայած թե միակազմ նախադասության գերադաս անդամն ինչ խոսքի մասով է արտահայտված՝ ա) բայով, թե բ) անուն խոսքի մասով (*Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, Խ. Բ, Ե., 1975, էջ 133-136):

դամն արտահայտվում է *անուն+միադիմի բայաձև-անորոշ դերբայ* կապակցությամբ:

Միջին հայերենի անուն+միադիմի բայաձև - անորոշ դերբայ կապակցությամբ արտահայտվող անկախ միակազմ նախադասություններ

Ի տարբերություն որոշ միակազմ նախադասությունների, որոնք տիպիկ միջինհայերենյան լեզվական իրողություններ են, միջին հայերենը *անուն+միադիմի բայաձև-անորոշ դերբայ* կապակցությամբ արտահայտվող միակազմ նախադասությունները ժառանգել է գրաբարից: Օրինակ՝ *Պարտ է խնդրել*, թե արդեօք մայր գո՞յր նոցա (ԵԿ): *Որովք ոչ է հնար գիտել*⁶, զինչ է ճանապարհ հողմոյ (Ժող., ԺԱ, 16)⁶ և այլն:

Անուն+միադիմի բայաձև-անորոշ դերբայ կապակցությամբ արտահայտվող անկախ միակազմ նախադասություններում անորոշ դերբայով արտահայտված գործողությունը, որպես կանոն, եղանակավորվում է: Եղանակավորիչի դեր են կատարում *արժան, ժամ, լաւ, հարկ, պատեհ, պատշաճ, պարտ, պիտոյ* և այլ գոյականներ ու ածականներ, ինչպես՝ *Զխօսքն գիտութեամբ պարտ է դաս ասել, Ոսկով [պարտ է] կշռել և ապա խօսել* (963): Վասն զի *չէ պատեհ* փութով *հաւատալ* ամենայն բանից եւ քննել եւ իմանալ զճշմարտութիւն (ՎԱԱ) և այլն:

Այս նախադասությունների՝ բաղադրյալ գերադաս անդամի միադիմի բաղադրիչը գերազանցապես արտահայտվում է *եւ* բայի է անկատար ներկա ժամանակաձևի մասնակցությամբ, *լինիլ//լինել//լինալ* եական բայերի միադիմի ձևերով: Օրինակ՝ *Եթէ ոք ընդ անգէտս հաղորդի անսուրբ, նա պատեհ է տեսնուլ* զմարդն՝ թէ ինչ մարդ է եւ կամ յինչ հասակի (ՍՄԴ): Ասվածին հակառակ՝ *լինիլ* բայի *եղև* միադիմի ձևի մասնակցությամբ արտահայտված հետև-

⁶ Աստվածաշնչյան լեզվական նյութը բերում ենք զիտական աշխարհին հայտնի ծանոթագրություններով (տե՛ս *Գիրք Աստուծաշունչք Հին և Նոր կտակարանաց*, Վենետիկ, 1860):

յալ նախադասությունը բացառիկ է՝ Բայց ինձ Սմբատայ՝ ծառայիս Քրիստոսի՝ յոժ *հարկ եղել* յայս տեղիս *գտնուլ* զսրբոյն Սահակայ նախնոյն մերոյ գրեալ սահմանն (ՄԳԲ) և այլն:

Անուն+միադիմի բայաձև–անորոշ դերբայ կապակցությամբ արտահայտվող անկախ միադիմի նախադասությունների գերադաս անդամի բաղադրիչները կարող են հանդես գալ տարբեր շարադասությամբ, սակայն *անուն* և *միադիմի բայաձև* բաղադրիչների կապն անխզելի է. թե՛ դրական և թե՛ ժխտական կառույցներում նրանք կա՛մ նախորդում են անորոշ դերբային, կա՛մ հաջորդում⁷: Այսուհանդերձ, ակնհայտ է *անուն+միադիմի բայաձև–անորոշ դերբայ* շարադասությամբ անկախ միադիմի նախադասությունների հաճախադեպությունը, որը հետագայում ամրագրվել է աշխարհաբարի երկու ճյուղերում:

Խնդրո առարկա նախադասությունների ժխտական տարբերակները գործածվում են միայն «ժխտական խոնարհման միադիմի բայաձև+անուն–անորոշ դերբայ» շարադասությամբ: Օրինակ՝ Փուշքարին տանն առջեն եւ եհար զիս ջումխով ի քուրծս եւ անհարկի խօսօք զիս ամաչեցոյց. զոր *չէ պարտ ասել* (Կ-Պ) և այլն: Նկատելի է, որ ժխտական խոնարհման միադիմի բայաձևն այս դեպքում տեղաշարժվում է անվանական բաղադրիչից առաջ՝ Եւ կաշառաւք *ոչ է պարտ թիրել* զիրաւունքն (ՍՄԴ): Եւ նայ ի բաց վարեաց գաւձն եւ ասաց. *ոչ է արժան առնուլ ինչ ի թունալից բերանոյ քումէ* (ՎԱԱ): Ժխտական իմաստն այստեղ արտահայտվում է *ոչ* բառի և *չ* մասնիկի միջոցով, որոնք ավելանում են միադիմի բայաձևի դրական խոնարհմանը: Անգամ նույն հեղինակն է վերոնշյալ մասնիկներով զուգաձևեր գործածում: Հմմտ. Եւ ծեր շուն ասաց եւ այլ շատ բաներ ասաց. զոր *ոչ է պարտ խօսել* (Կ-Պ): Եւ գդրացիսներն անհարկիք խօսօք ամօթեց եւ յետոյ եկաւ եւ սկսաւ Սէրհիյին կնոջն անպատեհ խօսօք անհարկութիւն իտուր. զոր *չէ պարտ լսել* (Կ-Պ):

⁷ Այդ է պատճառը, որ եղանակավորիչի և միադիմի բայաձևի կապն արտահայտում ենք + նշանով, իսկ այդ երկուսի և անորոշ դերբայի կապը – նշանով:

Անկախ միադիմի նախադասությունների կազմում երբեմն հանդես են գալիս գոյականների, փոխանունների կամ էլ 1-ին, 2-րդ և կամ 3-րդ դեմքի դերանունների տրական հոլովով արտահայտված անդամներ: Վերջիններս տվյալ կառույցներում կատարում են հանգման խնդրի շարահյուսական գործառույթ՝ կողմնակի կերպով ցույց տալով գործողություն կատարողին: Օրինակ՝ *Բայց եւ մեզ աշխարհական հաւտիս պարտ է մերոց հովուացն հնազանդ լինել իբրեւ Աստուծոյ հայցն* (ՍՄԴ) և այլն:

Երբ խնդրո առարկա նախադասություններում բացակայում է տրական հոլովով արտահայտված հանգման խնդիրը, գերադաս անդամով արտահայտված հատկանիշը ենթադրաբար վերագրվում է բոլորին, ինչպես՝ *Եւ թէ ատեցվոր լինին մէկումէկն՝ անմեղանք՝ առանց բոգութեան՝ նա պատեհ է յերկար ժամանակ փնտռել* (ՍՄԴ): Ասվածից հետևում է, որ նշված կարգի անկախ նախադասությունները բովանդակության պլանում համանիշ են ոչ թե անորոշ-դիմավոր, ինչպես գտնում է Պ. Վարդապետյանը, այլ ընդհանրական-դիմավոր միակազմ նախադասություններին, քանի որ վերջիններիս նման սրանք նույնպես արտահայտում են բոլորին և ոչ թե մեկ կամ մի քանի անձերի վերաբերող գործողություն: Պատահական չէ, որ այս կառույցներում կարելի է տեղ տալ ընդհանրական-դիմավոր միակազմ նախադասությունների բովանդակության պլանում ենթադրվող *սովորաբար*, *առհասարակ* կամ *ընդհանրապես* բառերից որևէ մեկին⁸, ինչպես՝ *Պարտ է գիտենալ* (ընդհանրապես-Գ.Խ.), որ ջերմն օտար տաքութիւն է զատ ի բնութենէն (ԶՄ):

Եզրակացություններ

Միջին հայերենը *անուն+միադիմի բայաձև-անորոշ դերբայ* կապակցությամբ արտահայտվող անկախ միակազմ նախադասությունները ժառանգել է գրաբարից: Անվանական բաղադրիչներով

⁸ Գ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 58-59:

եղանակավորվում է անորոշ դերբայով արտահայտված գործողությունը:

Նշված կապակցության բաղադրիչների շարադասությունը ազատ է, սակայն միտում կա *անուն + միադիմի բայաձև – անորոշ դերբայ* տարբերակի կայունացման: Ժխտական իմաստն այս նախադասություններում հավասարապես արտահայտվում է միադիմի բայաձևի հետ գործածվող *ոչ* բառով կամ *չ* մասնիկով:

Խնդրո առարկա միակազմ նախադասությունները շարահյուսորեն համանիշ են բայական ընդհանրական-դիմավոր միակազմ նախադասություններին, քանի որ դրանցում ևս արտահայտված գործողության կատարումը ենթադրաբար կարելի է վերագրել բոլորին:

Պատմական երկերից բացի, որոնք միջին հայերենում սովորաբար շարադրվում էին գրաբարով, այս կարգի նախադասություններ գերազանցապես գործածվում են խոսքը ոճավորելու նպատակով՝ ավելի հաճախ հանդիպելով արձակ, քան թե չափածո շարադրանքներում:

Համառոտագրություններ

ԱՍՕԲ – Ամիրտովլաթ Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, Ե., 1940:

<https://digilib.aua.am/book/57/57/570/%D5%95%D5%A3%D5%B8%D6%82%D5%BF%20%D4%B2%D5%AA%D5%B7%D5%AF%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%A5%D5%A1%D5%B6>

ԵԿ – Եզնկայ Կողբացոյ Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

<https://books.google.am/books?id=TIRemCEXcmkC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>

Կ-Պ-Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (XVIդ.), աշխ.՝ Վ.Ռ. Գրիգորյանի, Ե., 1963:

<http://koha.etchmiadzinlibrary.am/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=3914>

ՂՓ – Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տիֆլիս, 1907:

<https://archive.org/details/patmutiwnhayots00ghazgoog/page/n7/mode/2up?view=theater>

ՋՄ – Մխիթար բժշկապետ Հերացի, Ջերմանց մխիթարութիւն, Վենետիկ, 1832:

<https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10250123?page=7>

ՍՍԴ – Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, Ե., 1958:

<https://digilib.aur.am/book/332/%D4%B4%D4%B1%D5%8F%D4%B1%D5%8D%D5%8F%D4%B1%D5%86%D4%B1%D4%B3%D4%BB%D5%90%D5%94>

ՍԼ – Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն,

<https://polona.pl/item/notatki-podrozne,MTMzMDYzNTM/2/#info:metadata>

ՎԱԱ – Ժողովածոյ առակաց Վարդանայ:

<https://hycatholic.ru/pro/biblioteka/%D5%8E%D4%B1%D5%90%D4%B4%D4%B1%D5%86%D4%B1%D5%85%D4%B3%D4%B5%D4%BF%D5%91%D4%BB%D4%BA%D5%B8%D5%B2%D5%B8%D5%BE%D5%A1%D5%AE%D5%B8%D5%B5%D5%A1%D5%BC%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D6%81%D5%8E%D5%A1%D6%80%D5%A4%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%B5.pdf>

ՎՎ – Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1962:

<https://books.google.am/books?id=YGA-AAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Vardan+%28Aygek c%CC%95i%29%22&hl=en&sa=X&ei=JWD9VNVlG8ThywP1wIDYBA&ved=0CBoQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false>

Khachatryan Gurgen -Middle Armenian's Independent Mononuclear Sentences Expressed with Connection *Noun+Impersonal verb – Infinitive*.- Middle Armenian inherited *noun+impersonal verb – infinitive* expressions connected with independent mononuclear sentences from Old Armenian. Middle Armenian inherited the independent mononuclear

sentences expressed with the connection *noun + impersonal verb - infinitive* from Old Armenian. However, Middle Armenian inherited not all modal words playing the role of nominative component. The nominative component modalizes the action expressed with an infinitive.

The syntactic order of the constituent parts of the specified connection is free, but there is a tendency to stabilize the variant *name + impersonal verb - infinitive*.

The negative meaning in these sentences is equally expressed by the particles *n*₂ [voč] (“no”) or *z* [č] (“not”), which are used together with the impersonal verb.

The specified mononuclear sentences are syntactically synonymous with verbal generalized-personal mononuclear sentences, since the expression of action in them can also presumably be attributed to all persons.

Apart from historical works, which were usually written in Old Armenian, such kind of sentences in Middle Armenian language sources are mostly used to style a speech. They are often met in prose (especially in scientific) than in writing verse.

Keywords: Middle Armenian, impersonal mononuclear sentence, modal word, impersonal verb, infinitive, syntax

Khachatryan Gurgen – Doctor of Philology, Vanadzor State University after H. Tumanyan. gxachatryan@yahoo.com

Хачатрян Гурген - Независимые односоставные предложения среднеармянского языка, выраженные сочетанием *имя+ безличная форма глагола - инфинитив*. - Независимые односоставные предложения, выраженные сочетанием имя + безличная форма глагола – инфинитив, среднеармянский язык унаследовал из древнеармянского языка (грабара), однако не все слова, которые выступают в функции номинальной единицы, перешли в среднеармянский язык. В этих предложениях номинальная единица выступает средством модализации действия, выраженного инфинитивом.

Синтаксический порядок составных частей указанного сочетания свободный, однако есть тенденция к стабилизации варианта имя + безличная форма глагола – инфинитив.

Отрицательный смысл в этих предложениях в равной степени выражается с помощью частиц **ոչ** [voč] (“нет”) или **չ** [č] («не-»), которые употребляются вместе с безличной формой глагола.

Исследуемые нами односоставные предложения синонимичны глагольным обобщенно-личным односоставным предложениям, так как выполнение выраженного в них действия можно предположительно отнести ко всем.

Кроме исторических произведений, которые обычно излагались на древнеармянском языке, предложения такого рода в языковых источниках, переданные среднеармянским языком, преимущественно употреблялись для стилизации речи, обычно встречаясь в прозе (особенно, научного характера), чем в стихотворных сочинениях.

Ключевые слова: среднеармянский язык, односоставное безличное предложение, модальное слово, безличная форма глагола, инфинитив, синтаксический порядок слов.

Хачатрян Гурген - доктор филологических наук, Ванадзорский государственный университет им. О. Туманян. gxachatryan@yahoo.com